

ÉS HOVÁ ÉRKEZETT?

A kritikus is élőlény – tehát ízlése is van. Ez roppant kellemetlen számára is: ha csak fogalmi lény volna, akkor apparátus birtokában csak elemeznie kellene az alkotást, és így pontos értékelést dolgozhatna ki, de ő élőlény, tehát ízlése is van. Kellemetlen, de jó dolog. Mert egyébként minden megállapítása csupán egyetlen műalkotásra volna érvényes, meg tudná talán mondani, hogy melyek a mű totalitásának titkai, de képtelen volna beiktatni azt a kultúrát alkotó értékrendszerbe.

Ízlése van, de a fogyasztónak is van. A kritikus csak abban különbözik a fogyasztótól, hogy fogalmilag is megragadja azt, amit a fogyasztó csupán bekebelez és a mindennapi élet rendszerének részévé tesz. Ez a mestersége. Ízlését fogalmilag indokolva értékítéletet mond. Az értékítélet viszont közvetíti az alkotó és fogyasztó között: a kritikus ebben a szerepében egyszerű közvetítőnek tűnik, aki kultúrában utazik. Persze az árut az eladó gyakran többre becsüli, mint a fogyasztó: az alkotó egyetlen terméke a mű, a fogyasztó viszont számtalan más árut is vásárol. De csak ízlésének megfelelőt. Az alkotó mindig újat kíván teremteni, a fogyasztó már tradicionálisabb, a megszokottat keresi. A kritikus helyzete roppant kényes, van neki ízlése, van valamelyes apparátusa is, ezek birtokában közvetítenie kell az alkotó, zsenialitásáról meggyőződött termelő és az ízlését ki zárólag becsülő fogyasztó között.

Mit tehet a kritikus? Gazdagítja fogalmi apparátusát. Ám saját ízlése most akadály: hajlamos ízlésítéletet mondani értékítélet helyett: hajlamos arra, hogy elemzés helyett skatulyázzon és értékítéletnek tűnő szentenciákba rejtse kinyilatkoztatásait. Ebből a látszat: a kritikus szentenciákban beszél; és ennek így is kell lennie. Ellenfelei – vitapartnerei is így beszélnek: egymás közti csevegés ez, és nagy a gar. A néző csak ámul: nyilván nem érti. A kritikus, ha elég művelt, rájön arra, hogy a szentenciák üresek: vagyis értékítéle-

tei csak ízlésítéletek voltak. Ízlését kezdi elemezni: ízléskritikát nyújt, saját ízlésének kritikáját.

Szentencia helyett felmérés: így néz ki Kántor Lajos sémája a „gyökerek körül”.^{*} Úgy tűnhetne, hogy egyetlen fogalom tisztázására vállalkozik, de ez nem éppen így van. Nem a „gyökér”-ről, a kultúra, a nemzetiségi kultúra gyökereiről van szó, hanem utazásról a fogalom körül: a fogalom meghatározása helyett terjedelmének körülírásáról. Kántor tisztázni akarja ízlésének összetevőit, hogy azután megalapozottabb értékítéleteket mondhasson. Gondolatmenetére jellemző az a mód, ahogyan könyvének céljait megfogalmazza. Idézzük hát: „Szilágyi Domokos versében van egy sor, amelyen a jövő filológusai bizonyára sokat fognak töprengeni: »Mikor éjfelet foszforeszkált a lidérc, három urambáty könnyeivel sózta a megrevesedett tősgyökeret.« Ez a metaforasor nem is olyan elvont, mint amilyenek a beavatatlan előtt tűnhet; a magyarázatot az elmúlt éveknek írásos és szóbeli vitáiban kell keresni. Hol találhatóak irodalmunk gyökerei? Ki a gyökeres és ki a gyökértelen? Lehet-e gyökértelennek tekinteni a modern művészetet?» Eddig az idézet, nézzük hát, mi derül ki belőle.

a. Először is stílusának demokratizmusa. Kántor ama ritka fehér holló a kritikusok között, aki pontosan azt írja le, amit gondol, azért szövegei mindenki számára érthetőek.

b. Nyelvében van valami az ünnepélyesített köznyelvből: pedagógiai szándékait nem is tagadja, felemeli a mondatok végét, de tanári pózát egyfajta humorérzéssel teszi elviselhetővé.

c. Közvetlen kapcsolódás kultúránk aktuális kérdéseivel, és a kérdésfeltevés – ne feledjük: a tisztán megfogalmazott kérdés már potenciális válasz! – egyenessége.

d. Két sík váltogatása: a tősgyöker mint modern művészet és a modern művészet, amelynek gyökere van. Kettős rehabilitáció: a modern művészeté és a tradicionálisé.

Miben hisz a kritikus? Kántor vállalkozása tulajdonképpen tiltakozás a provincia, saját belső-pusztá-kisszerű provinciánk ellen. Ha ennek a tiltakozásnak az ideológiai alapját keressük, kiderül, hogy szerzőnk, minden szigorúsága és homlokráncoló gondossága ellenére is gyermekien hisz a törté-

^{*} *Utazás a gyökerek körül.* Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972.

nelem igazságosságában: a történelmi mellékösvények mintegy jóvátételszerűen a történelem fő országútja felé viszik a provinciaként konzerválódott országokat, s most ezek hangja mint önálló világtörténelmi szóló kapcsolódik, csapódik a nagy népek messze hangzó kórusába.

Persze a kis és közép nagyságú országok közös fellépése, provinciájuk leküzdésének közös munkája a világtörténelemben való belépés feltétele. A kultúra értékei a nagy feladatot szolgálják: Kántor a kultúrák közös és egymást kiegészítő vonásait kutatja, hogy bizonyítsa azt, amiben hisz. A lehetőséget közben – gyakran – realitásként kezeli: ebben mutatkozik meg leginkább egy küszködő intellektus illúzióinak minden szépsége és buktatója is.

Kántor túlértékeli a kultúrát, nagyobb jelentőséget tulajdonít az értékeknek, mint amit elbírhathatnak: közösségi vonásokat hordozhatnak ugyan, de a közösségi viszonyok realitását a szellemi értékek nem hozhatják létre. Az olvasónak az az érzése támad, hogy a szerzőben a hit legyőzi a józan észet, s közben úgy tudja, Kántor a józan ész embere. Lám, a szent örültség a józanokat kísérti meg leginkább. S a józanok többnyire még tudják is, hogy mi történik velük, de nem kívánnak védekezni; az áhítva rettegett mámor kétségei és a hitben való elmerülés antinómiája teszi Kántor Lajos útirajzá-
nak javát.

Szabadság és közhely – ezek a kritikus páternoszter egymást kiegészítő mozgásainak egymásért és egymás által szá-
guldó dobozai. Néha merészen és szinte megható összevissza-
ságban száguldozó skatulyák. Illyés kapcsán például a kö-
vetkező kulcskifejezéseket találjuk: valóságközpontúság, tár-
gyias igazság, nyílt szembenézés, (nem) rossz közérzet, nagy
kérdéseket próbáló, (nem) látványos neoeretnecség, újrafo-
galmaz, nemzetféltség és az ettől el nem különített internacio-
nalizmus. A kellékek: 2 vers és 1 drámaidézet, tihanyi hegy-
oldal, a buktató kritikus, nem létező öregedés, békés üldögélés
a fűben, érett sárgabarack, papírzacskó. A személyek: a kri-
tikus, Illyés, Flóra asszony, Petőfi, Bartók, Perella („a XIII.
századi Montségur várura”), szűz („Szülhet szűz, ha szűz ma-
rad a lány?” – idézi Kántor Illyés *Tiszták* című drámáját),
a televízió, a kritikus fiai. Mindez három oldalon. Mégis
saját belső tájain valami nagyon fontos felfedezés zajlik le:
a nem-neo-eretnecségről az értelmiségi lázadás egyik jelleg-

zetességére ismer: a formákban felismeri a tartalmat, a formák maguk tartalmiak; a nemzeti mozzanat most egyszerűen a formai tagadásban van.

Ilyenfajta felismerések nemcsak tiszteletre méltó erőfeszítésről tanúskodnak, de egy mélyre nyúló babonával való leszámolás egyre következetesebben megnyilvánuló igényéről is. Kántor a modern kultúra birtokosának szeretné tudni olvasóját, még akkor is, ha olvasóinak egyike-másika – sőt – ezt bizonyára merényletnek érzi, a kritikust következőképp merénylőnek, aki az előítéletekből szépre tákolt tudatát illetlenül érinti.

Szabadsága? Nos, egy közép-kelet-európai – Kelet-Európában, aki hisz a szó, az irodalom (művészetek) különleges szerepében, az íróban (művészből), aki ha nem is vátesz, de felemelő-felvilágosító-megértést-árasztó. Az élet, amelyet élni kíván, a kultúra harcosának élete, aki a jövőbe néz, a ma-pótlék jövőbe. Nem ment át – hál’ istennek – a töprengés filozófiai stádiumain, töprengés helyett féltés és gondoskodás kapcsolja a mindennapi élethez, és nem un bele ennek metafizikájába, mert nem is érdekli. A metafizika – ő, nem az egzisztenciához kapcsolódó metafizikáról van szó – nem érinti még a „fizikán túli” formájában, a napin, az eseményekhez tapadón túli alakzataiban sem – és ezért az ilyen művész (író) nem szabad, mondja Kántor Lajos, aki immár a dolgok mögé kívánna látni, miközben látásra szeretné bírni azokat is, akiknek oly nagy szerepet tulajdonít.

Ideológiája közvetlen: a tényeket, kulturális eseményeket, teljesítményeket kommentálja. Meggyőződése, őszinte hitéből fakadó magatartása diktálja felkiáltásait, felszólalásait, kifakadásait s mindent, ami nélkül nyilván nem lehet a kulturális-irodalmi életet befolyásolni. És ugyancsak meggyőződése táplálja hitét abban is, hogy a tények közvetlen interpretációjában valamilyen távlatot már most is megragadhat. Az igazukban mélyen hívő emberek sorsát azonban ő sem kerülheti el: a megértés, a szeretet szinte már nosztalgikus vágya a tények szeretetszegény, sunyi világát kompenzálja. Nem mindig hallgatnak rá: ezt szinte személyes sértésnek érzi, hiszen meg van győződve igazáról, vagyis a helyesnek, a perspektívával rendelkezőnek hite szerinti felmutatásának jogoságáról.

Hite: a híd, a népek, kultúrák között nyújtózkodó híd. Pilléreit gyakran nem látjuk – de vannak neki; kritikuskunk életét teszi arra, hogy vannak. Keresi azokat, s bárhol is olyasmit lát, ami ilyesmire hasonlít, felkiált: íme! A perspektívát már megvalósultnak veszi ilyenkor, és ez ismét hitét táplálja. Búvárharang: ő benne az élet, a levegőt ő viszi le magával, ő látja, amit lát, s persze azok is, akik hajlandók az ő szemével látni, illetve képesek erre.

Könyvében tehát sok minden van, de mindenképpen mentes korunk egyik fő betegségétől, a székszisztől. Utazásait összefoglalva így ír: „Szeretnék könyvet írni ebből a több könyvnyi anyagból. Regényt? Tanulmányt? Az elsőhöz több intuíció, a másodikhoz az esztétikai kategóriák pontosabb kidolgozása, jóval nagyobb előkészület, a tárgyban elmélyedés szükséges... Persze, tudom, szeszélyes útibeszámoló (amelybe régebbi utazások emléke is belopakodik) sem művészet, sem modell, tehát művészi modell sem lesz, tudom, mi lesz – de most már megpróbálok... Másfél évi gondolkodás után, íme az eredmény.” Az árnyékot elhessegette a kritikus, megírta könyvét. Teljesítménye ez, éppen ez.

Hisz a szocialista kultúrában, amit a humánus tartalmú kultúrával azonosít; a humánus az gyökeres, a gyökeres az korszerű, a koszerű az minden, ami csak korszerű ... S valljuk be, Kántor a kulturális jelenségek igen széles körét kapcsolja be ebbe a kissé tautológias szemléletbe: bátorsága éppen abban van, ahogyan a szocialista kultúrát terjedelmében értelmezi, és ahogyan a korszerű művészi törekvésekben mindenütt meglátja a közös mozzanatok, a kapcsolódások lehetséges-valószínű felületeit.

Áttörés? Láttuk – se nem regény, se nem tanulmány. Más; magatartás és talán saját maga számára is meglepően alakuló ízlésvilág. A fellelt anyagban való tobzódás, új, erős ízek. Mindent látni szeretne, mert érzékeivel kívánja megragadni azt, ami esztétikai élvezetre méltó, de miután már-már birtokba venné a dolgokat, visszariad az elemzéstől, és inkább az elhelyezés gesztusát vállalja. Könyvében végig érződik a saját maga számára most fogalmazódó dilemma: hogyan tovább? Vagy áttörni az értékítéletek világába, vagy továbbra is ragaszkodni egy megszokott – elfogadott – pózhoz, a kritikus pózához.

Fontos felismerés ez. Egy átmeneti generáció képviselőt vállalta, de főképp az átmenet szükségességeinek ideológiáját képviselve megfogalmazta egy viszonylag kis irodalom kultúrigényeit. Átmenet: de hova? Pontosan ki tudná megmondani, hogy Kántor Lajos miképp válaszol a kérdésre, illetve hogyan reagál a józanító világ provokációira. Beszéljünk tehát arról, amiről e könyv olvastakor beszélni lehet: a kritikus új igényeiről, erőfeszítéséről, hogy saját új igényeit elméletileg is megértse.

1973